

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини**

Карасевич А. О., Левківський К. М.

Політичні портрети України: Козаччина

Книга 1

**Навчальний посібник для студентів
гуманітарних факультетів**

Умань – 2014

Рецензенти:

Токовенко О. С. — доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шатохін А. М. — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Кривошеїн В. В. — доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист №1/11–3264 від 11. 03. 2014 р.)*

Політичні портрети України: Козацька доба. — Навчальний посібник
Укладачі: А. О. Карасевич., К. М. Левківський.— Умань: ФОП Жовтий О.
О., 2014. — 670 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні портрети відомих представників козацької доби України XV–XVIII століття. Укладачі пропонують своїм читачам відомих козацьких ватажків — гетьманів і кошових отаманів, полковників і славних козаків, які залишили помітний слід своїми діями в політичній історії України.

Укладачі звертаються до цікавих випадків в їх особистому житті, прослідковують їх державницьку діяльність, участь у війнах і битвах названої доби.

Посібник буде корисним всім тим, хто цікавиться складними процесами формування української політичної свідомості, політичної культури і політичної самобутності українського народу.

©Карасевич А. О., Левківський К. М., 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	7
--------------------	----------

ГЛАВА І. ПОХОДЖЕННЯ ТА РІЗНОВИДИ КОЗАЦТВА: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ТА ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ.....8

Панцерні козаки.....	12
Надвірні козаки.....	13
Реєстрові козаки	14
Городові козаки	20
Виборні козаки	21

ГЛАВА ІІ. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ — ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ.....23

Хортицька (час заснування 1556 р.).....	28
Томаківська (80-ті роки ХVІ ст. — 1593 р.).....	37
Базавлуцька (1593–1638 рр.).....	42
Микитинська (1639–1652 рр.).....	49
Чортомлицька (1652–1709 рр.).....	56
Кам'янська (1709–1711 рр., 1730–1734 рр.).....	79
Олешківська (1711–1728 рр.).....	82
Нова Січ (1734–1775 рр.).....	102
Задунайська Січ.....	117
Банатська Січ.....	120
Катирлезька Січ.....	121

ГЛАВА ІІІ. ТИПОЛОГІЯ ТА ПОЛІТИЧНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

123

Запорозьке козацьке військо	123
Чорноморське козацьке військо	134
Азовське козацьке військо	141
Бузьке козацьке військо.....	143
Військо вірних запорожців.....	152
Кубанське козацьке військо	153
Донське козацьке військо.....	160
Забайкальське козацьке військо	172
Амурське козацьке військо	172
Уральське козацьке військо	173

Астраханське козацьке військо	184
Терське козаچه військо.....	185

ГЛАВА ІV.

ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ ОЧІЛЬНИКІВ КОЗАЦТВА ДОГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

(сер. XV ст. — сер. XVII ст.)	190
---	------------

Пац Юрій (сер. XV — до 1650 р.).....	190
Глинський Богдан Федорович (р. н. невід. — 1509 р.)	191
Путятич Дмитро Іванович (р. н. невід. — 1505 р.)	195
Полозович Сенько (Семен) (р. н. невід. — р. с. невід).....	197
Каменський Микола (1460–1515 рр.).....	198
Лянцкоронський Предслав (р. н. невід. — 10.06.1531 р.).....	201
Дашкевич Остафій (1455–1535 рр.).....	203
Хмельницький Венжик (р. н. невід. — 1569 р.).....	212
Ружинський Остафій (р. н. невід. — 1534 р.).....	215
Вишневецький Дмитро «Байда» Іванович (1516–1563 рр.).....	217
Вишневецький Михайло (1529–15.10.1584 рр.).....	227
Свирговський Іван (р. н. невід. — 1575 р.).....	229
Ружинський Богдан (р. н. невід. — 1576 р.).....	236
Кішка Самійло (1530–1602 рр.)	244
Крутневич Гаврило ((XVI–1603 р.)	246
Ружинський Михайло (р. н. невід. — р. с. невід.)	247
Федорович Сасько (Сашко Федорович)(р. н. невід. — 1596 р.).....	250
Ружинський Кирик Михайлович (р. н. невід. — 1601 р.)	250
Куцкович Іван (р. н. невід. — р. с. невід)	254
Лях Андрій (XVI ст.).....	255
Підкова Іван (1533–16.06.1578 рр.)	260
Шах Яків (р. н. невід. — 1583 р.).....	262
Чорнинський Лук'ян (XVI ст.).....	264
Оришевський Ян (1535–1608 рр.).....	267
Зборовський Самійло (р. н. невід. — 26.05.1584 р.).....	269
Макошинський Богдан (сер. XVI – 1596 р.).....	275
Кулага Захар (XVI ст.)	278
Косинський Криштоф (1545–1593 рр.)	279
Наливайко Северин (1560–21.04.1597 рр.)	281
Лобода Григорій (р. н.т невід. — 1596 р.)	286
Шаула Матвій (р. н. невід. — 1596 р.)	288
Кремпській Криштоф (Стефан) (р. н. невід. — р. с. невід.)	289
Нечковський Криштоф (р. н. невід. — р. с. невід.).....	290
Василевич Гнат (кін. XVI ст.)	291
Байбуза Тихін (р. н. невід. — р. с. невід.).....	293
Полоус Федір (р. н. невід. — р. н. невід.)	294
Скалозуб Семен (р. н. невід. — 1600 р.).....	295

Косой Іван (XVII ст.).....	297
Ізапович Григорій (XVII ст.).....	299
Андрієвич Каленик (кін. XVI — поч. XVII ст.).....	303
Олевченко Богдан (XVII ст.).....	304
Барабаш Дмитро.(1578–1618 рр.).....	305
Бородавка Яків-Нерода (р. н. н. — 1624 р.).....	308
Одинець Петро (р. н. невід. — р. с. невід.).....	310
Чорний Григорій (Грицько) (р. н. невід. — 1630 р.).....	317
Жмайло-Кульчицький Марко (р. н. невід. — р. с. невід.).....	320
Голуб Оліфер Остапович (1540 — 1628 рр.).....	326
Конша Богдан (р. н. невід. — 1623 р.).....	338
Дорошенко Михайло (р. н. невід. — 1628 р.).....	339
Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (1570–1622 рр.) ..	341
Федорович (Трясило) Тарас (р. н. невід. — 1639 р.).....	381
Орендаренко Тимофій (р. н. невід. — р. с. невід.).....	385
Перев'язка Семен (XVII ст.).....	386
Петражицький-Кулага Іван (р. н. невід. — 1635 р.).....	388
Діденко Андрій (Гаврилович) (р. н. невід. — 1633 р.).....	390
Сулима Іван Михайлович (р. н. невід. — 1635 р.).....	393
Дорошенко Дорофій (р. н. невід. — р. с. невід.).....	396
Томиленко Василь (р. н. невід. — 1638 р.).....	397
Кононович Сава (р. н. невід. — 1637 р.).....	400
Павлюк (Бут) Павло Михнович (р. н. невід. — 1638 р.).....	401
Гуня Дмитро Тимошович (р. н. невід. — р. с. невід.).....	403
Остриця Яків (р.н. невід. — 1641 р.).....	406
Караїмович Ілляш (р. н. невід. — 1648 р.).....	412
Півтора-Кожуха Карпо (р. н. невід. — 1642 р.).....	416
Гулак Максим (р. н. невід. — 1646 р.).....	419

ГЛАВА V.

ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ.....422

Хмельницький Богдан Михайлович (1595–1657 рр.).....	438
Виговський Іван (р. н. невід. — 17.03.1664 р.).....	483
Безпалій Іван Федорович (р. н. невід. — 1718 р.).....	503
Хмельницький (Хмельниченко) Юрій (1641–1685 рр.).....	508

РУЇНА В ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ. ЇЇ ПРИЧИНИ, ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ НАСЛІДКИ513

Пободайло Степан Данилович (1600–1654 рр.).....	525
Сомко Яким (р. н. невід. — 1663 р.).....	529
Брюховецький Іван (1623–7.06.1668 рр.).....	532
Ярмоленко Данило (1620–1678 рр.).....	543

Многогрішний Демян Гнатович (1631 — 1703 рр.)	544
Самойлович Іван (1630–1690 рр.).....	548
Тетеря Павло (1620–1670 рр.).....	551
Опара Степан (р. н. невід. — 1665 р.)	553
Дорошенко Петро (14.05.1627–19.11.1698 рр.).....	560
Суховій (Суховієнко) Петро (1645 — р. с. невід.).....	567
Ханенко Михайло (1620–1680 рр.).....	576
Гоголь Остап (Євстафій) (р. н. невід. — 9.01.1679 р.)... ..	578
Дука Георге III (1620–15.03.1685 рр.)	581
Куницький Стефан (р. н. невід. — р. с. невід.)	583
Могила Андрій (1630–1689 рр.).....	586
Самусь Самійло Іванович (XVII–1713 р.).....	589
Гришко (Грицько Іванович) (р. тн. невід. — 1692 р.)	604
Мазепа Іван (20.03.1639–21.09.1709 рр.)	605
Скоропадський Іван (1646–1722 рр.).....	623
Орлик Пилип Степанович (11.10.1672–24.05.1742 рр.)	627
Полуботок Павло (1660–18.12.1724 рр.)	633
Апостол Данило (4.12.1654–17.01.1734 рр.).....	642
Розумовський Кирило Григорович (1728–1803 рр.).....	649
Іменний покажчик	658
Література.....	661

ВСТУП

Козакі́ (давньоруське козакъ, польське *kozak*, російське казак) — вільні озброєні люди, представники військового стану, воїни-найманці. Члени самоврядних чоловічих військових громад, що з XV ст. існували на теренах українського «Дикого поля», в районі середніх течій Дніпра та Дону, на межі християнського і мусульманського світів.

Термін «козак» вперше згаданий у «Таємній історії монголів» 1240 р. і означав людину самотню, не пов'язану з домом і сім'єю. Основним заняттям козаків була війна: розбій і патрулювання торгових шляхів, піратство у Криму та Чорному морі, захист українських земель від татарських «полювань на рабів», участь у військових кампаніях сусідніх володарів та захист кордонів сусідніх держав.

3). Від тюркського «Cosac» і «Qazaq» — «вільна людина», «авантюрист», «шукач пригод», «вартовий», «розбійник», «найманець».

Старі гіпотези.

Виникли у наслідок популярного у XVII–XVIII ст. філологічного напрямку досліджень (співзвучності назв). З погляду наукового обґрунтування — історична наука сьогодні знаходить такі варіанти пояснення терміну «козак» науково не доведеними і не вартими у подальших дослідженнях. Це і походження від імені легендарного ватажка Козака, чи від слова «коза» у зв'язку зі спритністю козаків, або від етноніму «хозари».

Вперше термін «козак» згадано у Початковій монгольській хроніці у 1240 р. У XIV ст. цей термін вміщено в словник половецької мови (Кодекс Куманікус) і в додаток грецького збірника «Життя святих».

Найперша згадка про козаків у Західній Європі зустрічається у генуезькій хроніці за 1474 р. Першу в історії офіційну згадку про дії козаків на морі й офіційну згадку про запорізьких козаків узагалі, слід віднести до 1492 р., коли запорожці на своїх чайках атакували турецьку військово-морську галеру під Тягиню, про це йдеться у листі великого князя Олександра до хана Менглі I Герая.

Перші козацькі слободи розташовувались обіч сумновідомого татарського «Чорного шляху» вздовж річки Тясмин, що біля Чигирина, річки Ташлик, що біля Сміли, а також річок Конилка та Гірський Тікич неподалік Умані. Отож, колиска всього козацтва знаходиться на території сучасної Київської, Черкаської та Вінницької областей України.

Чотарі над Дніпром

В походженні терміну «козак» в історичній науці є загальновідомі наступні теорії:

Автохтонна, згідно якої — козаки це місцевий стан населення, що виник через потребу захисту південного кордону Литовського князівства. Козацтво виникло централізовано згідно державницької політики тогочасного уряду. Першим її виклав Мартин Бельський, нащадок козацької старшини. На цьому стояв й Самійло Величко, а згодом детально обґрунтував Михайло Максимович. Прибічником цієї теорії був і Михайло Грушевський.

Боярська, згідно якої — козаки сформувалися на основі руських бояр та незнатного військового люду Литви та Польщі, професійних військових, які не отримали статусу шляхтичів і були змушені займатися війною та розбоєм (згідно теорій Антоновича та Леп'явко).

Уходницька, згідно якої — козаки сформувалися на основі промислових ватаг представників різних станів, що йшли на сезонні промисли у Причорноморські і Прикаспійські степи. Значну частину уходників становили селяни-втікачів з Литви, Польщі та Московії, через що уходницьку теорію також називають утікацькою. Для оборони від татар уходники брали з собою зброю, організовувалися у збройні загони. Ця теорія була панівною в радянській й залишилася пріоритетною у пострадянській історіографії.

Окрім теорій виникнення поняття «козак» заслуговують бути почутими і ряд гіпотез.

Кочівницька — козаки походили від одного або декількох кочових народів, що в різні часи мешкали на території Північного Причорномор'я. Пращурами козаків називають скіфів, сарматів, хозарів, чорних клобуків, половців, черкесів (адигів), татар та інших. Кочівницька гіпотеза походження козаків сформувалася під впливом польської історичної школи XVI–XVII ст. й була пов'язана із теорією сарматського походження шляхти. За тогочасною традицією виводити походження стану або народу від певного народу давнини, козацькі літописці XVIII ст. обстоювали хозарське походження козаків. З розширенням джерельної бази та становленням історичної науки, кочівницька гіпотеза була відкинута офіційною історіографією. Вперше на недосконалість цієї гіпотези вказав Олександр Рігельман. У XX ст. апологетом половецького походження козаків був російський вчений Гумільов.

Бродницька — козаки є нащадками бродників, берладників і галицьких вигонців, які мешкали у XI–XIII ст. у Північному Причорномор'ї (автор Голубовський). Частково цю гіпотезу підтримував Гумільов. Водночас, вони вказували на відсутність прямого зв'язку між спільнотами бродників і козаків, через наявність часової дистанції. Різновидом бродницької гіпотези є болохівська гіпотеза (автор Дашкевич), згідно з якою козаки є нащадками мешканців Болохівської землі, які полишили руських князів і визнали сюзеренітет монгольського хана.

Приблизна територія Болохівської землі за версією історика Олександра Болдура

Болохівська земля — область у порубіжжі Київської, Галицької та Волинської земель, на південь від р. Хомори. Вона займала верхів'я р. Случі з правими притоками, р. Горині й частину басейну Південного Бугу. Прикордонними містами Галицько-Волинського князівства у XIII ст. тут були Микулин, Полонне й Кам'янець-Волинський. На південь Болохівська земля тягнулася вздовж Південного Бугу до м. Межибіжжя. Її назва походить від м. Болохова (можливо, сучасне с. Любар Житомирської обл.). Галицько-Волинський літопис знає крім Болохова ще 7 міст землі: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Бозький, Дядьків.

Уперше місцевість Болохове згадується у Київському літописі під 1150 р. У середині XII ст. її територія належала одному з порубіжних удільних князівств (з центром у Бозьку) Київської землі. Поняття — Болохівська земля, її міста і князі — з'являється у Галицько-Волинському літописі пізніше, у зв'язку з подіями 1232–1255 рр. Болохівська земля склалася і відособилася від Києва, напевне, на початку XIII ст. внаслідок боротьби руських князів за галицький престол. Болохівські князі були нащадками місцевої племінної знаті, які зберегли автономію своєї землі, або великими боярами, що стали князями з ласки монгольських ханів. У 1230-х рр. ці князі підтримали галицьких бояр у боротьбі проти Данила Галицького. Добровільно визнавши владу Батия, вони у 1241 р. скорилися йому. І того ж таки року підтримали Ростислава Михайловича, суперника Данила в боротьбі за Галицьке князівство, чим спровокували спустошливий Данилів похід на свою землю. Болохівська земля зазнала нового розгрому навесні 1255 р., коли Данило покарав тамтешніх князів як татарських поплічників. Відтоді з літописів зникають згадки про Болохівську землю. Очевидно, вона перестала існувати як автономна політично-територіальна одиниця.